

А. ДЖУРОВА

**За украсата на Бачковския ръкопис от XI в.,
съдържащ Хомилии и Епистолии на Василий Велики
(ЦИАИ (ЕНАИ) 803 и НБКМ 95)**

Както е добре познато, част от ръкописната колекция на един от най-известните манастири на Балканите — Патриаршеския и митрополитски манастир на пресветата Богородица Петрицонитиса в Бачково е в Църковния историко-археологически институт в София (ЦИАИ или ЕНАИ — The Ecclesiastical Historical and Archival Institute).¹ От над двестата гръцки ръкописи, които се намират в Църковния институт, за първи път издадени от колегата Д. Гетов през 1997 г., 96 се свързват с Бачково, от които 6 са пергаментни, а останалите хартиени.² Техният хронологически диапазон обхваща над хиляда години (от 950 г. до XIX век включително). Сред тях особен интерес представлява ръкописът, включен под N 803, според каталога, правен на ръка още от Иван Гошев и под N 1 (Ва 1) — в каталога на Апостолос Захарос. Със същия номер той фигурира и в Чек-листа на Д. Гетов. Ръкописът е може би най-ценният от Бачковската колекция, тъй като е свързан пряко с основаването на манастира през 1083 г. в района на Източните Родопи, близо до Пловдив от византийския военначалник и велик доместик на Запада Григорий Бакуриани, заедно със сина му Апасий, грузинци по произход. При създаването на манастира, неговите основатели го обдаряват и с имущество и книги, като Григорий Бакуриани прави и Типика на манастира. Всъщност именно този Типик и още 30 ръкописа са съставлявали първоначалното ядро на най-ранната манастирска библиотека.³ В глава 33 от Типика на манастира в Бачково се споменава за донесени ръкописи с литургическо съдържание, след като се отбелязва за ръкопис съдържащ Беседи на Василий Велики с нравствено съдържание. Точното развързване на текста на този ръкопис бе направено в 1999 г. от колегата Д. Гетов, който изказа предположението, че този кодекс (ЦИАИ (ЕНАИ) 803 (Ва 1)) е единственият оце-

¹ *Гошев Ив.* Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир // *Годишник на Софийския университет. Богословски факултет.* 1930—1931. Т. 8. С. 341—390; *Olivier J. M.* Repertoire des Bibliothèques et des catalogues des manuscrits grecs de Marcel Richard. Turnhout, 1995. N 2239—2242.

² *Zaharos A. N.* Συνοπτικός κατάλογος χειρογράφων μονῆς Πετριτσωνίτσας (Bachkovo) Φιλίππουπόλεως, Βόλος, 1996 (ил. 4 — възпроизвежда загубения лист 1 от ЦИАИ 803); *Getov D.* A Checklist of the Greek Manuscript Collection at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria. Sofia, 1997. N 803—905.

³ *Gautier P.* Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos // *Rev. des Etudes Byzantines.* 1984. Т. 42. Р. 5—145.

лял от трите тома, донесени през 1083 г. от Бакуриани в Бачково.⁴ В същата публикация колегата Гетов направи още едно ценно откритие, идентифицирайки Cod. gr. 95 от Народната библиотека «Кирил и Методий» в София, датиран в Описа на М. Стоянов от XIII в., с част от липсващите листи в Cod. 803 от ЦИАИ.⁵ Всъщност чрез статията си в Byzantion колегата Гетов, освен пълното разкриване на съдържанието на двата фрагмента, затвърди и изказаните преди него преположения от Ив. Гошев (в 1930 г.) и М. Бибииков (1980) за датировката на ръкописа от XI в.⁶

Давам накратко тази история на двете ръкописни единици от Църковния институт в София и Народната библиотека (Cod. 803 и Cod. gr. 95), за да обърна внимание на още една страна на този ръкопис, не по-малко ценна от неговото съдържание, а именно — кодикологичните му параметри и по-специално украсата, за която би могла да се каже, че е повлияна от «стила блю», според Ж. Льороа и К. Вайцман.⁷ На този стил особено внимание отделя в задълбочена студия наскоро напусналата ни колежка и близка приятелка Л. Перия, която систематизира в 1997 г. известните ѝ в този стил ръкописи, без разбира се да включва споменатите две ръкописни единици, за които правим това кратко съобщение.⁸

С риск да повтора част от кодикологичните параметри, дадени вече от Д. Гетов, но с оглед целите на това съобщение, давам по-долу необходимите данни.

Хомилиите и Епистолиите на Василий Велики — ЦИАИ (EHA1) 803 съдържат 110 л. пергамент, 390×290 мм (280×80). Текстът е писан в две колони, по 30 реда в колона; система на линиране N 1, а типът е K 20C2. Тетрадите са кватернион. Възстановяването на количеството на тетрадите е трудно, тъй като ръкописът не е запазен цялостно — има липси и е в насипно състояние. На всичките листа е нанесена номерация с арабски цифри (на места и в горно и в долно поле), която се разминава често (виж л. 44 горе и л. 46 долу, до него 94, както и на два пъти пак долу е нанесено отделно и с римски цифри — XLVI). От 99 до 111 обр. последователно е поставен син мастилен печат «Ставропигиален манастир Св. Богородица» в с. Бачково, докато в останалата част на ръкописа се среща в по-големи интервали.

На л. 1, в горното и странично поле са нанесени последователно N 24, 803, 18, 10 и датировки XI в. (1050 г.), 990 г., X в., ЦИАИ N 803, с. 60. Този лист в момента вече не съществува в ръкописа. Той е възпроизведен в споменатия каталог на А. Захарос от 1996 г., но без на него да личат тези сведе-

⁴ *Getov D.* Codex Serdicensis Graecus EHA1 803 — A Codex Pacurianus? // *Byzantion: Rev. Intern. des Etudes Byzantines.* 1999. T. 69. P. 60—64.

⁵ *Стоянов М.* Опис на гръцките ръкописи от Народната библиотека «Кирил и Методий» в София. София, 1973. С. 91—92, ил. 17.

⁶ *Гошев Ив.* Нови данни... С. 343—348; *Zaharos A. N.* Συνοπτικός... Σ. 15; *Бибииков М. В.* О греческих рукописях Бачковского монастыря в собраниях Софии и Пловдива // *Византийский временник.* 1980. T. 41. С. 256—257.

⁷ *Leroy J.* Les manuscrits grecs en minuscule des IXe—Xe siècles de la Marcienne // *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik.* 1978. Bd S. 25—48; *Weitzmann K.* Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Berlin, 1935. S 15—32.

⁸ *Perria L.* Manoscritti miniati in «stile blue» nei secoli X—XI // *Rev. di Studi bizantini e neellenici.* Roma, 1987. T. 24 (34). P. 85—124, с указаната там подробна библиография по въпроса.

ния, които са запазени по микрофилма, съхраняван в Център «Иван Дуйчев» и правен през 1989 г.

Ръкописът е изписан с перлшрифт, според определението на Х. Хунгер, с лек наклон надясно, на места с удължения на вертикалните части на буквите и удължения в страничното поле.

Пергаментът, от който е изработен ръкописът, не е еднакъв по качество — варира от тънки листи с цвят на слонова кост до плътен с жълт оттенък. Тъмната и светла страна са ясно изразени. Използвани са непълни листи, а на места са оставени и дупките от крачетата на животното. На л. 56 обр. е направен опит, чрез залепване на тънък слой пергамент, да се прикрие грубото закръпване на пергаментата, както и да се запълни до него дупката от крачето на животното с тънък пергамент.

Прободите за вертикалните и хоризонтални линии са далеч от текстовото поле. Тези, които са били за хоризонталните линии в повечето случаи за изрязани.

Графичното членение на текста е постигнато, освен чрез малки заставки, концовки, инициали, графични знаци в полето, но и чрез заглавното, тип унциално писмо. На л. 1 то е тип псевдо-куфическо (виж л. 1), подобно на това от Cod. Sinait. 207 и Paris. gr. 660.⁹ Буквите в него са оцветени в синьо и обточени с червено (кармин). Пространствата между източените във височина букви са украсени с двоеточия, а крайните ъгли са оформени чрез лилеевидни мотиви или сърцевидни (тип бръшлян). Рубриците са изписани с киновар тип александрийски унциал. Самото членение в рамките на текстовия блок се постига чрез изнасяне на заглавната буква встрани от текстовия блок. Тя е с цвета на мастилото и е без увеличаване на размера чрез двойно контурираните заглавни букви, оцветени в синьо; чрез сините инициали, частите на които са разнообразни с точки и възли, стигащи до четири реда от текста и обточени с кармин. На л. 36 инициалът включва мотива на кръста. Заставките са тип лъкатушни, прекъсвани на места с точки, кръстове и завършващи с лилеевидни мотиви. Те също са изпълнени в синьо и са обточени с карминен цвят. Концовките са от същия тип. За подчертаване на важни места в текста се използват графични знаци от типа разположени по вертикалата една под друга лъкатушни линии.

В полетата, като маргинални знаци се появяват лигатури — $\omega\rho\alpha\iota\omicron\nu$ и — $\sigma\mu\epsilon\iota\omega\sigma\omicron\nu \omega\rho\alpha\iota\omicron\nu$. Подобни маргинални знаци са често срещани в ръкописите със същото съдържание и тук е достатъчно да споменем Ottob. gr. 80 или Cod. A. 245 inf. от библиотека Амброзиана в Милано.¹⁰

Прави впечатление усета за спазване на модела при изработването на мизанпажа на листа. Цялостното оформяне на ръкописа насочва към Константинопол, а самата изработка на украсата бележи края на «стила блю», при който украсата е все още под влияние на *Laubsägestil*. Съвсем естествено, имайки предвид, че стилът «блю» произхожда от него, според К. Вай-

⁹ *Džurova A.* La miniatura bizantina: I manoscritti miniati e la loro diffusione. Milano, 2001. P. 166, il. 143; *Weitzmann K., Galavaris G.* The Illuminated Greek Manuscripts // The Monastery of Sainte Catherine at Mount Sinai. Vol. 1: From the Ninth to the Twelfth Century. Princeton, 1990. Il. 395.

¹⁰ *Agati M.-L.* La Minuscola «bouletée» // *Littera Antiqua.* Città del Vaticano, 1992. Vol. 9. 1. P. 108—109, fig. 16.

цман и Л. Перия. В нашия случай в ЦИАИ 803 и фрагмента от НБКМ Cod. gr. 95, той предлага една по-свободна интерпретация на графичните и листовидни мотиви, изявяващи се предимно чрез контраста на графичния рисунок върху пергаментата и очертаването му със синия и карминен цвят.

Въпреки тази в най-общи линии маркирана декорация и двата фрагмента предлагат разнообразие в модификациите на привидно еднаквата украса. Например, на л. 60 обр. в ЦИАИ 803, край на първата колона (*In sanctos quadraginta martyres Sebastenses* — *Patrologia graeca*, vol. 31, 505—525) завършва с различни листовидни мотиви (плътно листо в ляво и сърцевиден мотив вдясно), изпълнени с цвета на мастилото, с една смела и свободна рисунка. В началото на втората колона с малка заставка и инициал в синьото започва (л. 67) *In Barlaam martyrem* (*Patrologia graeca*, vol. 31, 484?).¹¹

В ръкописа писачът и калиграфът са едно и също лице, което води до създаването на стройна и изящна система между текста и неговата графична оформеност. Т. е. степенуването с оглед текстовата йерархия на различните елементи спомагащи за ясното му членение (виж л. 36 обр. — играта с типа писмо, различното мастило и цвят в оформянето на края на V-та и началото на VI-та Хомилия) или л. 94, където е поместено началото на Епистола CCLX — *Optimo episcopo*, или л. 89 — началото на *Contra Sabellianos et Arium et Anomocos* (*Patrologia graeca*, vol. 31-600). Изредените по-горе привидно еднакви заставки и по тип сходни инициали не създават обаче усещането за повторемост в мотивите и поради свободната интерпретация, с която се използват всеки път отделните елементи в зависимост от мястото и конфигурацията на инициала. Виж подобните примери и на листи 7 обр., 56 и т. н.

За изкуството на заставките и инициалите, издържани в традициите на късния «стил блю», в повечето случаи, завършващи със сърцевидни мотиви, допринася особено употребата на карминения цвят, с който се подчертава контура. Така този вариант на *Laubsäggestil* носи свои особености далеч от ефекта на позитива-негатива, както това е характерно за ръкописите като Cod. Ath. 56; Paris. gr. 63, 75; Urb. gr. 15, 21; Vat. gr. 64, 73, 2615; Patmos 35, 43, 44; Cod. D. gr. 216 и др.¹²

По кодикологичните параметри — размери на листа и колоните на текста, типа и системата на линиране, нашите два фрагмента от Василий Велики — ЦИАИ 803 и НБКМ 95 са сходни с изредените 33 ръкописа от Л. Перия (виж ръкописите, изброени в нейната статия на стр. 86—91). Макар че ако трябва да прецизираме параметрите им те се приближават по формат към групата от 10 ръкописа, между които е Vat. gr. 1654 (39×30, нашият е 39×28); по типа система към Par. gr. 516, 669, 814; по писмо към *Perlschrift*, класически с лек наклон надясно; по съдържание — литургичен ръкопис, както по-голяма част, където се използва този тип украса.¹³ В украсеното заглавно писмо, както споменахме вече, с влиянието на псевдокуфическите мотиви (виж л. 1 от ЦИАИ (ЕНАИ) 803), нашият ръкопис стои

¹¹ За съдържанието на ръкописа се опирам изцяло на публикацията на колежата Д. Гетов.

¹² *Marava-Chatzinicolaou A., Toufexi-Paschou Ch.* Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece. Vol. 1: Manuscripts of New Testament Texts 10th—12th Century. Athens, 1978. Fig. 1—10.

¹³ *Perria L.* Manoscritti miniati... P. 118—120.

изолирано от останалите, нещо което можем да посочим за самата декорация, която остава предимно в рамките на най-семплия растителен вариант с лилиевидни завършеци, без употреба на плетеницата например, както я виждаме в останалите ръкописи. Т.е. при нашия ръкопис е налице развитие на украсата, под влияние на цветния византийски стил, наречен още Blütenblattstil. Характерно за украсата на ЕНАІ 803 и Cod. gr. 95 е също, че лъкатушните заставки не се включват вече в геометрични форми, както това е характерно за класическия *Laubsägestil* (Vat. gr. 1629, 534, 812, 814, 557, 550 и др.). Като имаме предвид, че двете ръкописни единици са дошли до нас също фрагментарно, не би трябвало да изключим възможността за наличието на големи заставки тип портик или bandeaux в други части на ръкописа, тъй като в действителност заглавното писмо на сегашния лист 1, с което започва началото на I-ва Хомилия от ЕНАІ 803, предполага тяхното наличие, но едновременно с това остава открит въпросът, защо именно тук текстът започва със заглавно писмо, а не със заставка.

Двата фрагмента на Василий Велики, ЦИАИ 803 и НБКМ 95, със своята изящна и семпла украса, поставят още веднъж въпроса и за обтекаемата терминология, която използваме все още при определяне на украсата в гръцките ръкописи и конкретно в нашия случай. Става въпрос за това дали можем да я отнесем с всичките уговорки към края на «стил блю», показващ изместването му от цветния византийски стил или става въпрос за излизането от него. Ако разглежданите фрагменти бяха изпълнени някъде в периферията на Византия, като че ли щеше да е по-лесно да оправдаем отнасянето им към края на *Laubsägestil*. Но тук става въпрос за константинополски ръкопис, изпълнен вероятно в средата на XI в. или малко след това, който показва, че въпреки доминацията на Blütenblattstil в ръкописната продукция на столичните ателиета (тук примерът със Студийския манастир е най-показателен) продължават да се използват и мотиви от другата тенденция в украсата на литургичните книги и по-специално тези на Василий Велики и Йоан Златоуст, а именно поддържането в тях на елементи от украсата и на двата стила — *Laubsägestil* и цветния византийски стил.

Би трябвало да отбележим още един факт от украсата на ЕНАІ 803 и НБКМ 95. Тънките лъкатушни заставки с лилиевидни завършеци (бихме могли също да ги определим и като тип сърцевидни листа) не сме срещали досега точно в тази разработка в останалите, познати ни от тази група от 30 ръкописа, които цитира Л. Перия. Не ни е познат точен паралел и от подобните ръкописи от Москва и Санкт Петербург от този стил, за които направи доклад Елина Добрина на конференцията по палеография в Драма, септември-октомври 2003 г. Това не означава, разбира се, че трябва да приемем нашия ръкопис, от който засега е известна съвсем малка част (както отбелязахме 110 л. от Църковния институт и 6 листа от Народната библиотека в София) за precedent, защото тук е достатъчно да споменем Vat. gr. 462 (ГИМ, Cod. gr. 98; Атина Ath. Cr. 2651 от X в.) или философските ръкописи като Paris. gr. 1853 от X в., Paris. gr. 1397 от XI в. или Esc. Σ.Π.10.¹⁴ Възможно е в него да е имало заставки от класическия *Laubsägestil*. Това, което на този предварителен етап, на който се намираме в момента, можем само да

¹⁴ Ibid. P. 85—124.

дадем за паралел е Vat. gr. 1594, писан с булете. При него малките заставки и концовки завършват с подобни лилиевидни мотиви, същите които се използват и за завършването на реда, или подчертаването на заглавията в двата фрагмента от София.¹⁵ Що се отнася до инициалите, те са по-универсални, т. е. и привеждането на примери би могло да е достатъчно широко, тъй като са разпространени през X—XI вв. В нашия случай обаче прави впечатление оцветяването им със синьо и обточването с кармин, което можем да отнесем като особеност на стила на писача, който според нас е бил и калиграф на този ръкопис.¹⁶

¹⁵ *Perria Z. Manoscritti miniati... P. 85—124; виж също: Aletta A. Un nuovo codice del copista Nicola (sec. X inizio) l'Athen. B. N 2651 // Bolletino della Greca di Grottaferrata. Nuova ser. 2002—2003. Vol. 56/57. P. 63—76.*

¹⁶ За ЦИАИ 803 и НБКМ 95 виж също: *Джурова А. Някои бележки за украсата на гръцките ръкописи от X—XIII век в Народната библиотека и в Църковно-исторически и архивен институт в София // Библиотеката — минало и настояще: Юбилеен сборник, посв. на 125-годишната на Народната библиотека «Свв. Кирил и Методий». София, 2005. P. 339—357.*